

مطالعه تطبیقی فرم و عملکرد ظروف آیینی و نمادین ایران با تأکید بر ریتون‌ها

فروغ عمویان*، حسن بلخاری قهی^۲

^۱ دانشجوی دکتری پژوهش هنر، گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
^۲ استاد گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
[تاریخ دریافت مقاله: ۹۷/۰۴/۰۹، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۷/۰۷/۰۷]

چکیده

دوره‌های مختلف تاریخی و پیشاتاریخی همواره دربرگیرنده سیر تحول و تطور دست‌ساخته‌های بشر بوده است. آنچه در پژوهش پیش رو مورد بررسی قرار می‌گیرد مطالعه ظروفی در مجموعه اشیای مکشوفه در قالب ظروف و مشرب‌های آیینی و نمادین، در دوران تاریخی ساخته شده و مورد کاربرد در مراسم مذهبی و تشریفات قرار گرفته است. این تحقیق تلاش دارد تا با بررسی نمونه ظروف آیینی و نمادین که از الگوهای متنوع و در عین حال مشابه فرم و عملکرد برخوردار هستند، به اشتراکاتی در پردازش فرم و عملکرد بپردازد و با تحلیل و گونه‌شناسی نمونه‌های ریتون در چند بازه تاریخی، مولفه‌های موثر در اشتراکات یا افتراقات فرم و عملکرد را با ظروف آیینی مورد سنجش قرار دهد. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و در انتخاب نمونه‌ها سعی شده است از اسناد کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی استفاده شود. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که خاستگاه‌های آیینی، اسطوره‌ای و طبیعت هر کدام به نحوی در پردازش فرم و شرایط استفاده از ظروف، مشرب‌ها و باورهای اعتقادی در پردازش نوع عملکرد و کاربری اشیاء آیینی و ریتون‌ها موثرند.

واژه‌های کلیدی

ریتون، ظروف آیینی، عملکرد، فرم، محتوا.

مقدمه

در شش جلد در سال ۱۹۳۹ به چاپ رسید. این نخستین باری بود که چنین گزارشی مفصل از هنر و تاریخ هنر ایران در جهان به غرب معرفی می‌شد. این اثر معروفش تا به امروز از مفصل‌ترین بررسی‌های آثار تاریخ هنر ایران بشمار می‌آید. ابوالقاسم دادور و مصباح اردکانی (۱۳۸۹) به بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی پرداخته‌اند که صرفاً به شکل ریتون‌ها و معرفی آن محدود بوده است. در این بین، دو پایان‌نامه فریده دشتی (۱۳۹۲) با موضوع «سیر تحول و تطور فرم و نقش‌مایه‌های ساغرهای دوره ماد، هخامنشی، پارت و ساسانی» و محبوبه زرین‌قلم (۱۳۸۵) با «بررسی سیر تحول ظروف اندام‌وار در ایران باستان»، که در مقطع کارشناسی ارشد تحقیق شده است، قرابت موضوعی بیشتری با تحقیق پیش رو داشته‌اند؛ با این حال محوریت بحث، گونه‌شناسی ظروف با محوریت ظروف درباری و روزمره و نه آیینی بوده است. با نگاهی به مقالات متعدد دیگر در حوزه باستان‌شناختی و هنر، می‌توان نتیجه گرفت که در زمینه مطالعات میان‌رشته‌ای در بررسی تعامل وجوه فرمی، عملکردی و محتوای آیینی، پژوهشی بدین نحو و روش صورت نگرفته است.

۱- رابطه محتوای آیینی با شکل‌گیری ظروف

کاربرد ظروف و ادوات تهیه و مصرف غذا و آشامیدنی در نزد اقوام باستانی، تاریخی بس کهن را شامل می‌گردد. هر آن چه در قالب فرمی جهت نگهداری مقادیر مشخصی آب و غذا شکل‌دهی می‌شد، ولو به شکل گودی کف دستان یا حفره‌ای سنگی، در دسته‌بندی ظروف جای می‌گیرد (Elam, 2001:75). انسان غارنشین، با آزمودن قابلیت‌هایی که فرم‌های طبیعی در اختیارش قرار داده بود، در نهایت در طول تاریخ به طیفی از فرم‌های گود، سرپهن، دهانه‌دار، دسته‌دار، باریک و تنگ، پایه‌دار، انواع قوری‌ها و ... دست یافت که گونه‌شناسی هر یک تحت تأثیر شرایط شکل‌گیری، آداب و کاربری استفاده و مواد ساخت، مشخص و مطالعه می‌گردد. این ظروف با گذشت زمان از حالت کاربردی صرف، شکل‌های نمادین و بعضاً تزئینی یافتند و به‌غیر از پوسته ظاهری، حاوی پیام‌های سمبلیک برای مخاطب خود شدند (Norman, 2013). از این روی در مطالعه فرم و عملکرد ظروف در بازه زمانی تاریخی مشخص و محدود نیز، چالش‌هایی در رابطه با چند وجهی بودن اهداف ساخت و شکل‌دهی ظروف مطرح می‌گردد که بایستی مطالعه در این زمینه با توجه به تمام وجوه اجتماعی، فرهنگی، فرم‌شناسی، اقلیم، مواد، نشانه‌شناسی، اسطوره‌شناسی و روند طراحی و ساخت صورت گیرد. جوامع سنتی سرشار از اشاره‌ها و تمثیل‌های آیینی و اسطوره‌ای درباره ماورا و کیهان، انسان، جانوران، گیاهان و موجودات خیالی است که هر کدام به‌نحوی سهمی در القای پیام‌های دیداری در اشیا و فضاها دارد (دورانت، ۱۳۷۸). این پیام‌ها و نشانه‌ها در قالب‌های مختلف و جهت اهداف متفاوتی ترکیب یافته و به‌کار برده می‌شدند. قالب‌هایی هم‌چون نقش‌مایه‌ها، نقاشی، خطاطی، ادعیه که هر کدام از ساختار ساده شده موجودات واقعی و غیرواقعی در ذهن

هر شیء به فراخور فرم^۱ و عملکرد منسوب به آن، فرآیندی را در نحوه شکل‌گیری و قالب محتوایی خود می‌پیماید. در این راستا خلق اثر از سوی انسان با مقتضیات متعددی پیوند خورده که بیانگر تأثیرات تاریخ، طبیعت و اقلیم، اعتقادات و کنش‌های مادی و فرامادی به مقوله خلق و آفرینش بوده است. در این مطالعه، گونه‌شناسی فرم‌ها، بررسی عملکردها و محتوای آیینی مشرب‌های فلات ایران، با توجه به نمونه‌های مشابه تطبیق شده و در این میان شاخص‌های بصری و معنایی ریتون‌ها در تطبیق با ویژگی‌های مشترک ظروف آیینی مورد راستی‌آزمایی محتوایی قرار می‌گیرد. ریتون‌ها یکی از انواع ظروف با کاربری آیینی-تشریفاتی محسوب می‌شوند که اولین بار در مناطق آسیای صغیر در عصر نوسنگی شناخته و ساخته شدند (رهبرگنج، ۱۳۸۶، ۵۸). نوع شکل‌گیری فرم و محدودیت شناخت مواد ساخت ایجاب می‌نمود تا در اواخر هزاره پنجم پ. م از گل برای ساخت آن استفاده شده و با ورود چرخ سفال‌گری در ادامه، شکلی غنی‌تر و مشخص‌تر از ریتون‌های سفالی پدید آید. نمونه‌های فلزی و سنگی آن به مرور قوت و ارزش فرم‌دهی ریتون را در جهت استفاده‌های خاص در دربار و نزد سلاطین مشخص می‌نماید. مقاله حاضر تلاش دارد تا با بررسی نمونه ریتون‌های به‌جا مانده از دوره‌های مختلف تاریخی که اسناد آن از عصر نوسنگی، مادها، هخامنشیان و ساسانیان موجود است، تفاوت‌های فرم آن را در جهت عملکرد خاص با توجه به معیارهای تعریف شده در طراحی ظروف آیینی پیدا نموده و گونه‌شناسی ریتون‌ها را در حوزه ایده‌پردازی هنرمند-صنعتگر آن زمان با بررسی تطبیقی، تحلیل نماید. سوالات پژوهش در راستای این هدف عبارتند از: ۱- ظروف آیینی و نمادین دارای چه مشخصه‌هایی در فرم و محتوا هستند؟ ۲- شکل‌گیری فرم و عملکرد ریتون‌ها مبتنی بر چه مولفه‌هایی است؟

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی بوده و نمونه‌های مورد پژوهش از اسناد کتابخانه‌ای و پژوهش‌های میدانی استخراج شده‌اند.

پیشینه تحقیق

مطالعات در زمینه گونه‌شناسی ظروف و اشیاء مکشوفه باستانی در قالب کتب، پایان‌نامه‌ها، طرح‌ها و مقالات، بیشتر به موضوعات بررسی نقوش، قدمت و خاستگاه پرداخته‌اند. عزت‌اله نگهبان (۱۳۵۶) در کتاب مارلیک، گزارشی از کاوش‌های باستان‌شناسی گورهای منطقه مارلیک منتشر نموده است. در کتاب سیری در هنر ایران (بررسی هنر پارسی) [A Survey of Persian Art]، آرتور اپهام پوپ و تیم همکار، به نقوش و حیوانات اساطیری در دوره‌های تاریخی ایران باستان پرداخته است. (سیری در هنر ایران، معروفترین اثر پوپ است که توسط انتشارات دانشگاه آکسفورد

عقیده تا به امروز در آیین ایرانیان که روزگاری مزدپرستانی پایدار بودند، به قوت خود و با ظرافتی آشکار باقیمانده از اعصار گذشته باقی است^۲. اعتقاد و اعتباری که آب باران و موجودات آبی در فرهنگ و باور مردم این خطه به جا گذاشته‌اند، سنتی است که از دیر باز شکل گرفته و در آیین‌ها و آثار هنری و کاربردی از جانب مردم یا سفارش حاکمان یا طبقه مرفه این بوم، خود را نشان داده است. برای پاسداری و نگهداری عناصر حیات‌بخش بر بالین یا همراه مرده، مثل آب یا روغن، می‌بایست جنسی انتخاب گردد تا از آن محافظت کرده و درعین حال آرام آرام رطوبت محتوای خود را در طول زمانی دراز به خاک بازگرداند و در واقع به تعبیری مرده را در گذر زمان سیراب سازد» (بهار، ۱۳۸۷: ۴۳۱). سفال حرارت دیده و در مواقعی داغ‌دار، می‌توانست بهترین گزینه برای این مساله باشد. سفال از خاک است و خاک دربرگیرنده آب. این بار، خاک فرم گرفته شده، محتوی آب است که می‌تواند از منافذ کوچک آن با پیرامونش ارتباط برقرار نماید. در برخی از قوری‌های مکشوفه در نقاط متنوع ایران، به دلیل اهمیتی که دین برای ایرانیان داشته است، آب مقدس در داخل ظرفی به شکل پرند ریخته می‌شد (نگهبان، ۱۳۵۶، ۱۱۲). پرنده از دید نمادین، فرازمینی محسوب می‌شود. موجودی که در متون و کتاب‌های کهن، باورهای مردم، احادیث ادیان مختلف و هم‌چنین در قرآن کریم به آن پرداخته شده است^۴. در منطق الطیر عطار، سفر روحانی و دشوار سی مرغ که در جستجوی حقیقت (سیمرغ) برمی‌خیزند، به خوبی گویای توجه شعرا و عارفان و صوفیان ایران به پرواز و «پرنده» شدن بوده است که در ادبیات ایران زمین بسیار آمده است. از آنجایی که در آیین‌های مختلف، انسان پس از مرگ، آماده برای زندگی بعدی خود می‌گردد و در جایی دیگر و در مراتبی بالاتر به زندگی خود ادامه می‌دهد، این دگرگونی به نحوی بایستی مجسم شده و در مراسم تدفین و بعد از آن، شکل گیرد. این در حالی است که «یکی از تفاوت‌های ادیان پیشرفته و یکتاپرست با ادیان بومی بسیار خدایی، این است که فرد اهمیت پیدا می‌کند و طبعاً وقتی رسیدن به بهشت و دوزخ، فردی شد، نشان می‌دهد که نقش فرد در جامعه افزون شده است» (بهار، ۱۳۸۷: ۴۳۱). بنابراین، توجه به فرد در حالی که رهسپار دیار باقی می‌گشت یا این که در زندگی عادی و روزمره به سر می‌برد، هنرمند (سازنده ظروف سفالین) را بر آن می‌داشت تا با رعایت اسلوبی به شکل دادن ظروف مورد استفاده مردم بپردازد.

رابطه میان فرم، مذهب و طبقه اجتماعی با کشف فلز و ابزارسازی، استفاده از سنگ و فلز را نیز باعث گردید. ظروف مخصوص شراب مقدس در دوره‌های نوسنگی پس از سفال، در واقع مشربه‌هایی را شامل می‌گردد که جام‌ها و ساغرها از آن دسته هستند (اسکندری و آشوری، ۱۳۹۵، ۳۸). یافته‌های باستان‌شناسی این فرضیه را قوت می‌بخشد که با توجه به کشف اغلب ظروف در کنار گورها، این ظروف کاربرد آیینی داشتند (اتینگهاوزن، ۱۳۷۹). در مطالعات صورت گرفته، از اشیای به‌دست آمده از دشت لوت و شهر سوخته،

طراح یا داستان‌های اساطیری یا کتب آسمانی سرچشمه می‌گرفت (بهار، ۱۳۸۷). کاربرد این نقش‌ها برای گروه‌های مشخصی بوده است: بر روی اشیاء، جنگ‌افزارها، زینت‌آلات، کتیبه‌ها، کتب خطی، کاشی‌کاری، تیر و ستون، نقش برجسته و منسوجات. نقش‌ها در هر کدام از گروه‌های مورد استفاده مصرف‌کننده، با مقاصد خاصی ارائه می‌شد اما به نظر می‌رسد چند خصوصیت در همه موارد ذکر شده مشابهت دارد و یکسان تعریف شده است. نقش‌ها به هر صورتی که به کار گرفته می‌شدند، هدفشان تنها تزئین نبود (ملوئن، ۱۳۷۲). ظروف آیینی دسته‌اشیایی را شامل می‌شوند که ماهیت وجودی و ساخت آنها در جهت مصرف در یک مراسم مذهبی، آیین نیایش یا قربانی، تدفین در کنار متوفی به منظور ارتزاق وی و پیشکش به حضور خدایان تعریف می‌شده است. در این مراسم بسته به نوع مذهب و آیین، نوشابه‌های مقدس که از طریق سمبل‌های گیاهی و جانوری روی ظروف تطهیر شده بودند، مورد استفاده قرار می‌گرفتند. بدین منظور این ظروف به مشربه نیز معروفند. در لغت‌نامه دهخدا مشربه اینگونه تعریف شده است: «مشربه [مَ رَ بَ / بَ] (از ع، ا) کوزهٔ آبخوری و هر ظرفی که بدان آب خورند (ناظم‌الاطباء). کوزه یا ظرفی از بلور یا فلزی، که بدان آب و شراب نوشند» (دهخدا، ۱۳۷۷). از طرفی خود ظرف فارغ از کاربرد آن، ناظر به تعریفی نمادین از حفاظ، زهدان مادر رشددهنده و زنانگی است. بنابراین هر آنچه در آن قرار داده شود، به تبیین مفهومی نمادین از مونث بودن و نگاهداری کمک می‌نماید.

۱-۱ محتوای عملکردی ظروف آیینی

هر شیئی در عالم دارای دو ساحت است: یکی ساحت وجودی که به هستی‌شناختی آن اشاره دارد و دیگری ساحت هویتی که تعریفی از ماهیت‌شناسی آن به‌دست می‌دهد (بلخاری، ۱۳۹۳: ۲۶). از این روی اشیایی که به واسطه دخالت انسان ساخته و مصنوع می‌گردد نیز دارای ارتباطی معنایی با عالم مثال، هستی پایدار، اسطوره‌ها و عناصر طبیعت هستند و سپس به صورت شیئی نمادین به‌دست انسان می‌رسند. بنابراین آنچه در درون این اشیاء (در اینجا ظروف) قرار می‌گیرد، ترکیبی از عالم بالا به جهت ارتزاق زمینیان و اموات بوده است. به عنوان مثال، آب^۵ به عنوان عنصری مقدس از دیرباز موجب حیات بوده است. در ایران باستان، آب در پیوند با زاینده‌گی است و در اسطوره بابلی و سومری نیز آب مقدس بوده است. «آب در آفرینش کیهان و اساطیر و آیین‌ها، جدا از ساختار کلیت فرهنگی مربوط به آن همواره یک نقش دارد: مقدم بر هر شکل و صورتی است و محمل و تکیه‌گاه هر آفرینشی... آب از طریق آیین رازآموزی، مورث ولادتی نو است... آب با دربرگرفتن همه امکانات بالقوه، رمز زندگی شده است، لبریز از تخم و جرثومه، زمین و جانوران و زنان را بارور می‌کند» (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹۰). بدیهی است که برای این مایه مقدس، ساخت ظروف سفالی که در شأن آن باشد، ضروری بوده است. آب عنصری است که جان می‌بخشد، آلودگی‌ها را می‌شست و جان پاک را حیات دوباره می‌داد. این

نمودار ۱: پردازش عملکردی ظروف آیینی (نگارندگان).

مردگان محسوب می‌شده است (کوپر، ۱۳۷۹، ۱۹۲). مطالعات نشان می‌دهد که هر کدام از این ظروف کارکرد آیینی داشته و مفاهیم مذهبی نه تنها در مراسم که در میان مردم نیز به وفور جریان داشته است (پرادا، ۱۳۸۳، ۲۳). به نظر می‌رسد فرم‌پردازی دقیق اشیاء بر اثر اعتقاد به نفوذ هنر بر خدا و طبیعت بوده و شکل‌های ایجاد شده نه از روی تصادف، بلکه با حس نیاز به برکت و حاصل‌خیزی و گذر از اضطراب و نیروهای اهریمنی به شمار می‌رفت (گدار، ۱۳۵۸، ۱۵). از طرفی تبرک جویی، تخدیر، جادو و افسون‌گری و گرفتن امتیازهایی در نزد خدایان، از دیگر موارد ساخت این ظروف محسوب می‌گردد. مصرف شیرهای مقدسی همچون گیاه هوم^۵ شاهی است بر این مدعا که در مناسک ایرانیان این ظروف از اهمیت مذهبی قابل توجهی برخوردار بوده‌اند. هم‌چنین تربت‌هایی که در گوش و گلو و بینی بیماران محتضر و روغن‌هایی که از ظروف لوله‌دار بر مردگان می‌ریختند (طلایی، ۱۳۷۴). نمودار ۲ به طور خلاصه نشان می‌دهد که چه رابطه تعاملی بین انسان و نیروهای ماورایی و ظروف آیینی و نمادین وجود داشته است. با مطالعه این نمودار مشخص می‌گردد که برای ایجاد یک مجموعه معنادار و پویا، لازم است هر یک از سه عامل اصلی در حضوری تعاملی و دوسویه با یکدیگر قرار گیرند.

بدیهی است هر کدام از این عوامل، تحت تأثیر مولفه‌های دیگری، ساحت تقدس و کاربرد ظرف را تقویت می‌نمایند که در نمودار ۳ به این مولفه‌ها پرداخته شده است.

۲- فرم و محتوا در مشرب‌های تاریخی

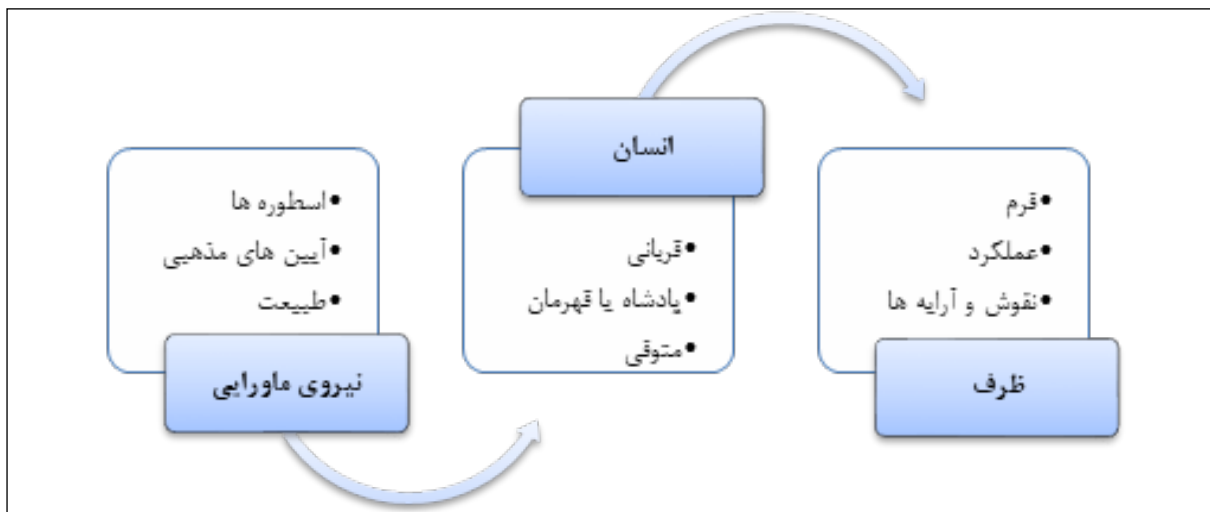
هنر اقوام پیشین، غالباً جنبه رمزی و نمادین داشته به طوری که در ابتدا، شکل نوعی تقلید و برداشت مستقیم از طبیعت وجود داشته و به مرور زمان، شکل‌های ساده شده طبیعت به صورت هندسی، در قالب نقاشی‌های آیینی و نقوش روی سفالینه‌ها، در مراسم آیینی، مورد استفاده قرار گرفته است. هنر ایرانیان نیز متأثر از وجوه رمزی و کنایه‌ای و استفاده خاص ظروف سفالین مذهبی

نمودار ۲: رابطه تعاملی عوامل شکل‌دهنده در فلسفه وجودی ظروف (اشیاء آیینی و نمادین) (نگارندگان).

منطقه شهداد کرمان، تپه حسنلو در جنوب غربی دریاچه ارومیه، تپه مارلیک، گودین تپه، سیلک کاشان، تپه گیان و منطقه مرکزی تبرستان، شواهدی از وجود ظروف آیینی که در مراسم مذهبی و تشریفات و بعضاً در داخل گورها استفاده می‌شد، حاصل شده است که نمونه‌های پژوهش از میان بخشی از این ظروف انتخاب شده‌اند. با توجه به اینکه نمونه‌ها در مواد اولیه ساخت و جنس متفاوت بوده‌اند، سه گونه سفالی، فلزی، سنگی که در کاربرد مشابه‌تر عمل کرده‌اند، مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. بدیهی است گونه‌شناسی جنس، مواد ساخت و نقوش پژوهشی مجزا می‌طلبند که از حوصله و چارچوب این تحقیق خارج است. در نمودار ۱، نمونه‌های ظروف آیینی و گونه‌شناسی کاربری آنها به طور اختصار مشخص شده است.

در نمودار ۱، گونه‌های جام، ساغر، ظروف یا قوری‌های دهانه لوله‌ای (منقاری)، خمیره، کوزه و ریتون‌ها مد نظر قرار گرفته‌اند. بدیهی است که کاربرد ظروف بسته به دوره تاریخی و فرم آن چنان‌که در نمودار مشخص شده است، منفک و مجزا نبوده و به‌عنوان مثال آب‌فشان‌ها که جهت جرعه افشانی به پای ایزدان به کار می‌رفتند، ظروفی بودند که در برخی منابع در زیر گروه ریتون‌ها جای گرفته‌اند (قدیانی، ۱۳۸۴)، یا کوزه تنها برای تناول آب و شراب نبوده، بلکه نمونه کوزه‌های کانوپی ظرف خاکستر

نمودار ۳: مولفه‌های تأثیرگذار بر ایجاد اشیاء و ظروف آیینی و نمادین (نگارندگان).

همانطور که تحلیل جدول نشان می‌دهد، ظروف مورد استفاده در مقاصد آیینی، الگوی خاص فرمی منطبق با عملکرد خویش داشته و از طرفی در منابع به چاپ رسیده در مجموعه اشیای مشابه در مناطق دیگر ایران نیز این بررسی‌ها نشان می‌دهد که تشابهاتی در نحوه شکل‌گیری فرم آثار باستانی فلات ایران در الگوپذیری از طبیعت وجود دارد (Curtis, 1990; Kuhrt, 2007). در عین حال استفاده از نمادهای اسطوره‌ای از روایت‌گری، نمادهای گیاهی و جانوری، فرم معناداری در تعامل انسان با عملکرد ظروف به وجود آورده که با مفاهیم مذهبی و باورهای سنتی و آیینی در هر دوره رابطه تنگاتنگی دارد.

۳- فرم و عملکرد در ریتون

ریتون‌ها^۱ نوعی از مشربه با کاربری نوشیدن مایعات در مراسم آیینی هستند و همانطور که در مقدمه اشاره شد، از دوره نوسنگی فرم‌دهی و ساخته شده‌اند (رهبرگنجه، ۱۳۸۶). اولین ریتون‌های کشف شده از هزاره چهارم قبل از میلاد به‌جا مانده‌اند و در این میان نمونه‌های تاریخی از مادها، اشکانیان و به‌خصوص دوره اوج ساخت ریتون در دوره هخامنشیان دارای اهمیت بیشتری است (دادور و مصباح‌اردکانی، ۱۳۸۹). یونانیان در به یغما بردن ظروف درباری ایرانیان پس از پیروزی در جنگ، ریتون را شناختند و در جریان ساخت این ظرف، نام یونانی ریتون را بر این مشربه نهادند (Hector, 2016). این نوع ظروف از نظر فرم و محتوا دارای ویژگی‌ها و مشخصات خاصی هستند که وجه تمایز آنها از یکدیگر و از سایر ظروف با کاربری مشابه است. مهم‌ترین ویژگی‌های قابل توجه ریتون‌ها با رویکرد پژوهش حاضر، در جدول ۳ آمده است.

۳-۱- گونه‌های فرمی ریتون

در بازه‌های تاریخی مختلف ریتون‌ها موارد استفاده متشابهی داشتند که با وجود تفاوت‌هایی اندک در فرم ظرف یا نحوه استفاده از آن، همگی بر استفاده از ریتون به عنوان ظرفی که در آن آب پاک یا شراب مقدس نگهداری می‌شد، اتفاق نظر دارند و این

که به دقتی بیش از سفالینه‌های غیرمذهبی نیاز داشت، بوده است (دورانت، ۱۳۷۸، ج ۲، ۵۴۲). از طرفی، حیوانات اساطیری در تمدن‌های باستانی هر کدام به عنوان سمبلی از قدرت یا نگهبان امشاسپندان^۲ معرفی می‌شدند. به عنوان مثال شیر که قدرت آن با قدرت خورشید برابر دانسته شده (جانبز، ۱۳۷۹، ۷۶) یا بز کوهی که به صورت مختلف انتزاعی، واقع‌گرایانه یا نمادین، مظهر نعمت آب و باران بوده است (پرادا، ۱۳۸۳، ۲۵). بر این اساس اسب نیز در دوره مادها نشانه‌ای از خدای خورشید بوده و در مناسک مذهبی و دینی قربانی می‌شده است (شریفی و ضرغام، ۱۳۹۲، ۵۶). با این حال تکرار این نوع ساخت‌ها که به نظر می‌رسد بیشتر حاکی از تقلید (تأثیر) هنرمند از محیط پیرامون خود است، در حقیقت چارچوب قابل تاملی برای محقق ایجاد می‌کند که شکل‌گیری فرمی ظروف آیینی را تنها در محدوده تخیل و باورهای انتزاعی ندانسته و حضور عناصری از طبیعت را الگویی برای تقلید، تخلیص یا انتزاع عالم بالا بداند. به طور کلی خاستگاه فرم‌پردازی ظروف آیینی و نمادین به‌طور آگاهانه یا در ناخودآگاه، در عوامل جدول ۱ مشخص شده‌اند.

از طرفی محتوای ملهم از طبیعت همواره در هاله‌ای از تقدس، جادوگری و کمک گرفتن از عناصر طبیعت بوده و رمزهای طبیعت‌گرایی و اسطوره و باورهای مذهبی در هم تنیده و غیرقابل تفکیک می‌نماید. به عنوان مثال در دوران پیشاتاریخی که از شاخ حیوانات برای نوشیدن استفاده می‌شد، می‌توان به تأثیر باورهای اسطوره‌ای در انتقال نیروی حیوان به انسان در عبور از شاخ پی برد (اتینگهاوزن، ۱۳۷۹، ۲۵؛ حاتم، ۱۳۷۴، ۳۶۵). در این بین، نقوش و آرایه‌هایی که به صورت دویبعدی بر روی ظرف یا سه بعدی به صورت نقش برجسته یا مجسمه در ترکیب یا تلفیق با ظرف به‌کار رفته است، کمک به ارتقای محتوای معنادار فرم نموده و بار تزئینی صرف ندارند. از نظر فرمی، مشربه‌های متعددی در نقاط مختلف فلات مرکزی ایران یافت شده است که در جدول ۲، تعدادی از آنها به تفکیک نقاط افتراق مشخص شده‌اند.

محتوای رویکرد	پردازش فرم	خوانش هنرمند سازنده	شاخص تأثیرگذار
محتوای آیینی	محتوای مفهومی از طریق آرایه‌ها (نقاشی، خوشنویسی، روایتگری)	منطبق بر زیبایی‌شناسی فطری هنرمند/ شرایط آیینی حاکم بر زندگی هنرمند	طبقه اجتماعی و مذهب
	چکیده نگاری نمادین آرمان‌گرایی و پرهیز از طبیعت‌گرایی		
محتوای اسطوره‌ای	انتقال نیروهای نمادین حیوانات اسطوره‌ای به ظرف و سپس بدن انسان	نگاه به باورها و اعتقادات بومی منطقه	مذهب و باورهای قومی
	فرم پردازشی در قالب موجودات افسانه‌ای		
	انتزاع شکل و فرم در قالب طلب برکت و دعا		
محتوای ملهم از طبیعت	تأثیر از طبیعت با حفظ کلیت آن	تقلید مستقیم از طبیعت بومی / استفاده از ظرفیت اقلیم و بوم / ساده‌نگاری طبیعت بومی	فرم
	استفاده از تناسبات طبیعت در فرم		
	چکیده نگاری و انتزاع فرم‌های طبیعی		

جدول ۱- عوامل اصلی در شکل‌گیری فرم ظروف آیینی (نگارندگان).

تفاوت گونه فرمی آنها اشاره شده است.

۳-۲ شاخص‌های فرم و محتوا در ریتون

بررسی جدول نشان می‌دهد تناسبات^{۱۱} فرمی ریتون‌ها چه در نحوه ترکیب فرم ساغر و بدنه و چه در حفظ پایداری و تناسب نهایی، تفاوت عمده‌ای با دیگر ظروف دارند و به نظر می‌رسد در ساخت ریتون‌ها علاوه بر رفتار دین‌مدارانه، زیبایی‌شناسی زمینی نیز به کار گرفته شده است. عواملی به تفکیک در میزان تغییر ریتون‌ها در طول تاریخ دخیل بوده‌اند که برخی به ویژگی‌های فرمی، برخی به ویژگی‌های فنی و عملکردی و تعدادی زیرمجموعه باورها و اعتقادات هستند. صرف نظر از اینکه شواهد تاریخی موجود در موزه‌ها نشان می‌دهد که ممکن است برخی از ریتون‌ها از قدمت و اصالت اولیه ریتون‌های هخامنشی برخوردار نباشند (Kantor, 1957)، اما مجموعه عوامل تأثیرگذار توانسته است فرم و شکلی منحصر به فرد و نزدیک به هم برای ریتون‌ها رقم بزند. مهم‌ترین این عوامل برگرفته از بررسی جدول ۴ بدین شرح است:

- ویژگی‌های فرمی و زیبایی‌شناسی؛
- ویژگی‌های کاربردی و عملکردی؛
- ویژگی‌های نمادین و سمبلیک.

از مجموع ویژگی‌های فرمی می‌توان به زیبایی‌شناسی بصری و تناسبات موجود در پیکره ریتون اشاره نمود. ویژگی‌های عملکردی ریتون‌های مورد مطالعه به نحوه استفاده، آبریزها و ارگونومی چنگش و ایستایی اشاره دارد. اشکال شیر، حیوانات افسانه‌ای و بال‌دار، اسفنجکس‌ها، نیم تنه انسان و تمام نمادهای سمبلیک که اشاره به قدرت و برکت‌طلبی دارد، (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۷۳) به صورت تفکیک شده یا ترکیبی به نحوی به یاری نگهبانی و تزیین

استفاده نیز در مراسم آیینی و نیایش یا مراسم سالیانه شکرگزاری یا مذهبی بوده است. استفاده از این ظروف نزد زرتشتیان ایران از شراب به آب و شربت و گلاب تغییر یافت که در مراسم جشن مورد استفاده قرار می‌گرفت (گشتاسب، ۱۳۹۱، ۱۶۲). وجود سر حیوانات به صورت نمادین در بخشی از بدنه یا در ترکیب با پیکره ریتون به منظور برکت‌بخشی و پاک نمودن آنچه که داخل آن قرار می‌گرفت، بود (گیرشمن، ۱۳۹۰، ۳۵۹). حال آنکه شکل و فرم ریتون آرام آرام با گذشت زمان و در طول دوره‌های مختلف تاریخی، با تغییر نوع اشربه از نذر شراب به خدایان به شربت و گلاب، تغییر یافته و نگهبانان سمبلیک و نمادین جنبه تزیینی به خود گرفته و نقش تزیینی آن بر نقش نمادین آن ارجحیت یافت. ساغرهای عهد و میثاق نوع تغییر یافته ریتون‌های مذهبی است که بعدها در مراسم ازدواج و پیمان‌های اخوت و برادری در نزد مردم به کار گرفته شد (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۹، ۳۹۴). از طرفی نوع استفاده از ریتون فرم آن را تحت تأثیر قرار داده و سطوح مقطع و نحوه قرارگیری آن در دست یا بر روی سطح را تعیین می‌نماید و در نتیجه ارگونومی متفاوتی در شکل‌گیری ریتون ارائه می‌نماید. اما با وجود آنکه جنبه‌های متفاوت عملکرد ریتون، فرم آن را شکل می‌دهد است، به نظر می‌رسد جنبه استفاده آیینی ریتون که فرم خاصی داشته، رفته رفته جای خود را به فرم تزیینی و با تظاهرات زیبایی‌شناختی و در راستای مطرح نمودن شکوه و جلال داده است. در این زمان توجه بیشتر بر جنس ظروف مورد استفاده در آیین‌ها بوده؛ چه اعتقاد می‌رفت که جنس ظرف بر میزان قدرت پاک‌کنندگی موثر است و به عنوان مثال ظروف فلزی پاک‌تر از دیگر ظروف هستند. با توجه به شرحی که بر فرم‌شناسی و عملکرد ریتون‌ها رفت، پنج نمونه ریتون متفاوت از لحاظ گشتالت کلی بدنه و مورد استفاده، انتخاب شده و در جدول ۴ به دلایل

ریتون آمده‌اند.

گشتالت و ترکیب کلی مجموعه را رقم می‌زند، بایستی حاوی انسجامی باشد که از طرفی تناسبات فرمی شیء را در قالب ترکیبات هندسی و هماهنگی جزء و کل فراهم آورد و هم پاسخ‌گوی نیازهای عملکردی به نحو مطلوب باشد. از سویی، نشانه‌شناسی شیء، علائم سمبلیک، نقوش و رنگ‌های نمادین را به صورت پیامی

عامل دیگری که پیونددهنده شاخص‌های تعیین فرم و عملکرد در نزد ظروف و اشیای باستانی است، بحث وحدت و کثرت در بین اجزاء، تناسبات و مفاهیم است. وحدت و کثرت که بدنه نهایی،

نوع ظرف (مشربه)	نمونه تصویری	خاستگاه جغرافیایی	مشخصات فرم	نقوش و آرایه	کاربرد فرم و نقوش	کاربری
گیلاس سنگی با نقش دو گاو-مرد و پلنگ، سنگ صابون مأخذ: یوسف زاده، ۱۳۸۲، ۱۲		جبرقت	جام متقارن پایه‌دار با روایت اسطوره‌های نقش برجسته بر روی سنگ صابونی	تزیین سنگ به رنگ‌های فیروزه‌ای و اخراپی	تلفیق فرم واقع‌گرا و افسانه‌ای، ترکیب‌بندی موزون با توجه به فرم کاسه‌ای جام	آیینی اسطوره‌ای، دفن در کنار متوفی
ابریق سفالی در ترکیب با بز کوهی، مأخذ: موزه ملی ایران		ته حسنلو	فرم پایدار، سطح مقطع یهمن و ایستا، دارای اویز در قالب فرم حلقه شاخ	خطوط عمقی حک‌شده	فرم طبیعت‌گرا، ساده‌شده با حفظ اصالت فرم	آیینی اسطوره‌ای
سفالی دهان منقاری (ه اول ق. م) مأخذ: نگارندگان، موزه گنجینه بابل		منطقه مرکزی تبرستان	دارای تناسبات هندسی در بدنه، طول آبریزگاه متعادل‌کننده وزن	ندارد	عاری از تزیینات اما شکل‌گیری فرم بر اساس چکیده‌نگاری از طبیعت	آیینی، دفن در کنار متوفی و نگهداری مایعات و روغن‌های مقدس
سفالی دهان منقاری (آبریز لوله‌ای) هزاره اول ق. م، مأخذ: Ghirshman, 1938:153		ته سیلک کاشان	دارای دسته، آبریزگاه و بدنه کشیده	نقوش هندسی، مربع و تقسیمات شطرنجی	نمادین	آیینی، دفن در کنار متوفی و نگهداری مایعات و روغن‌های مقدس
جام نقره (دوره ساسانی)، مأخذ: مبینی، شافعی ۱۳۹۴		جنوب غربی دریای خزر	متقارن، دهانه تنگ، دارای بدنه ایستا و سطح مقطع مناسب و متعادل	نقش درخت انگور، الهه، پرنده، یا الهام از دیونیزوس خدای شراب و مستی	نمادین و عملکردی	نگهداری و صرف آب و نوشابه‌های مقدس در بارگاه پادشاهان
جام زرین مارلیک (۸۰۰-۹۰۰ ق. م)، مأخذ: محمد پناه، ۱۳۸۸، ۱۸		ته های مارلیک	دارای دهانه و بدنه یکدست عدم توجه به اصول چنگش در دست و ارگونومی	پیکره چهار گاو بالدار تکیه‌داده به درخت، قلمزنی بر طلا	نمادین و تا حدی عملکردی	صرف نوشابه و مایعات در نیایشگاه و کاخ‌ها
جام مخروطی (سده دوم یا نخست ق. م)، مأخذ: گیرشمن، ۱۳۹۰		ایران	دارای دهانه یهمن و گسترده، سطح مقطع کوچک و عدم ایستایی، حمل توسط دو دست یا روی پایه	نقش گل‌های انتزاعی، سنگ‌های گران‌بها با پس زمینه زرانود	عملکردی و نمادین	صرف نوشابه و مایعات در نیایشگاه، قربانگاه و کاخ‌ها

تصویر ۱: جام زرین مارلیک (سایت موزه ملی ایران). این اثر یکی از جام‌های طلای حاصل از کاوش گورستان مارلیک است که از گور ۲۶ به دست آمده و متعلق به اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول پیش از میلاد است. ۶/۱۸ سانتی‌متر ارتفاع دارد و به صورت نقش حکاکی برجسته با چهار گاو بالدار اسطوره‌ای تزیین شده است. سر گاوها به صورت برجسته و با تکنیک چکش‌کاری از بدنه ظرف بیرون آمده است. هر جفت از گاوهای بالدار به شکل قرینه در حال بالا رفتن از یک درخت تزیینی نخل‌مانند هستند (همان).

ایستا	قابلیت های فرمی
شیدار و انحدار	
خوابیده	
سفالین	تنوع جنس و مواد ساخت
فلزی (طلا، نقره، مفرغ)	
سنگی	
شیشه ای	
استفاده از عاج	
شکاف روی لوله، حفره یا سوراخ‌های ریز جهت خروج مایعات ^۸	طراحی بخش خروج مایعات
ترکیبات نمادین پیکرک‌های انسان و حیوان با بدنه اصلی	آرایه‌های الحاقی
تزئینات ساغر	
تزئینات قسمت تحتانی	

جدول ۳- شاخص‌های تعریف‌کننده ریتون‌ها (نگارندگان).

یک الگوی کلی، در پاسخ به سوال نخست پژوهش در تعریف شاخص‌های فرم و عملکرد ظروف آیینی، به نظر می‌رسد که اولاً ظروف آیینی در طول تاریخ با توجه به عوامل متعددی تغییر هدف در نحوه استفاده داده‌اند. ظروف آیینی در سه مجرای مراسم آیینی و مذهبی برای نگهداری و نوشیدن شراب و مایعات مقدس، استفاده در کاخ‌ها و دربار و استفاده در مراسم نزد زرتشتیان برای نگاهداری و نوشیدن آب و شربت و گلاب مورد استفاده قرار گرفته‌اند. ثانیاً این ظروف، شکل‌ها و فرم‌های متفاوتی داشته‌اند که دو عامل مهم یکی مکان و نوع مراسم و دیگری نوع مشربه تعیین‌کننده اندازه، جنس، فرم و تزئینات آن بود. ریتون‌ها از جمله ظروف آیینی محسوب می‌شدند که تحت تأثیر همین عوامل در طول تاریخ تغییرات ضمنی در فرم، نحوه استفاده و اندازه داشته‌اند. با بررسی فرم و عملکرد نمادین ریتون‌ها می‌توان به این نتیجه کلی رسید که هویت عملکردی ریتون‌ها در طول تاریخ، هویتی نمادین بوده که از سوی سمبل‌ها و اسطوره‌های بعضاً حیوانی تأمین شده است. بنابراین، وجود وحدت و کثرت موجود در فرم و عملکرد این مشربه‌ها، تحت تأثیر شدید قداست و قدرت ایجاد شده از طریق اجزای هماهنگ با بدنه، شکل گرفته است و از آن جایی که حیوانات اساطیری و اسفنگس‌های کهن در شکل و هویت دارای نقش‌های متفاوتی هستند، مهم‌ترین عامل تفاوت ایجاد شده در فرم بدنه ریتون‌ها، هویت نمادینی است که از سوی سمبل‌ها تعریف می‌گردد.

به‌طور خلاصه:

- هویت معنوی و نمادین،

- وحدت و کثرت در فرم و عملکرد،

- فرم برخاسته از نقش‌مایه‌های گیاهی، حیوانی، انسانی و خیالی،

- عملکرد نمادین، عملکرد ارگونومیک و عملکرد مصرف،

از دلایل تفاوت فرمی ریتون‌های مورد مطالعه در پژوهش حاضر هستند

بصری به مخاطب ارائه می‌دارد و عامل هویت را پررنگ می‌سازد. بررسی این وحدت و کثرت در نمونه‌های مطالعاتی در قالب جدول ۵، در راستای ایجاد هویت عمل نموده است و وجوه سه گانه‌ای بررسی شده که با میزانی از سهم بیشتر شاخص‌های نمادین، در بازتعریف آنها می‌تواند موثر باشد.

در بررسی سهم مولفه‌های پردازش‌کننده فرم و عملکرد، مشخص می‌گردد در ظروف آیینی و نمادین به طور کلی معانی از طریق فرم، اغلب به صورت یک پارچه، ساده و خالص بیان می‌گردد و این در حالی است که در ریتون‌ها این نسبت به چند فرمی و ترکیب‌های واقعی-اسطوره‌ای یا طبیعی-خیالی می‌رسد. هم‌چنین خلوص و استفاده از مواد اولیه سفالین در نزد ظروفی که همراه با مردگان دفن می‌گردند، بیشتر است. در این میان جام زرین مارلیک، بیشترین قرابت معنایی و عملکردی را با ریتون‌ها در فرم و عملکرد دارد. ریتون‌ها که به منزله ظروف مورد استفاده در مراسم ساخته می‌شدند، زیبایی‌شناسی بصری را همراه با طرح نماد و اسطوره همراه نمودند. ریتون‌ها هم‌چنان در دوره‌های مختلف تاریخی، با کارایی‌های مختلف، تمرکز بر فرم بدنه داشته‌اند؛ با این اوصاف، در صورتی که تأکید هم‌چنان بر سمبل‌ها قرار دارد، وجوه عملکردی محصول تحت تأثیر وجه سمبلیک آن پردازش و بازتعریف شده است (Crilly et al., 2004). همانطور که در بررسی فرم ریتون‌های نمونه مشخص شد، تزئین به مثابه آرایه‌های نمادین که همواره در هنر سنتی نمود داشته است (بهشتی، ۱۳۸۳، ۱۴۴)، در ریتون‌ها شکلی برجسته و بارز یافته است.

نتیجه‌گیری

از مجموع بررسی‌های صورت گرفته در فرم‌شناسی و نحوه استفاده ریتون‌های مورد مطالعه، و هم‌چنین با نگاهی تطبیقی بر فرآیند طراحی ظروف نزد اقوام مختلف در طول تاریخ به‌صورت

نمونه ریتون از نظر فرم ساغر	تصویر	امتداد خطوط اصلی پیکره	جنس	دوره تاریخی	رویکرد نمادین و اسطوره‌های	توضیحات عملکرد
ریتون با ساغر عمود	 مأخذ: موزه متروپولیتن نیویورک	 دارای سطح مقطع و ایستا	فلز، طلا (استفاده از سیم‌های نازک و لحیم در تزئین ساغر)	هخامنشی، ۵۰۰ سال ق.م مسیح	شیر در نزد ایرانیان نماد قدرت و نور خورشید است و رنگ طلایی نماد نور جامد شده می‌باشد.	ریختن مایعات مقدس در تشریفات درباری
ریتون با ساغر انحنادار	 مأخذ: موزه متروپولیتن نیویورک	 سطح مقطع کوچک نامتعادل	فلز، نقره با آب طلاکاری جهت تزئین	اشکانی (پارتی)، یک قرن ق.م مسیح	سر سیاهگوش، متبرک کننده آب و مایعات داخل ساغر، تطهیر کننده و نگهدارنده	ریختن شراب مقدس (که در اینجا شراب جایگزین خون قربانی در مراسم آیینی و مذهبی است) ۱۰
ریتون افقی، ساغر ممزوج شده با سر حیوان	 مأخذ: موزه رضا عباسی	 نیازمند به چنگش توسط دست	فلز، طلا	ساسانی، قرن ششم تا هفتم ق.م مسیح	ممزوج شدن سر حیوان با فرم و گشتالت اصلی ریتون، ارتباط عمیق تر	دارای ویژگی اهورایی، کمال بخشی و برکت‌دهی به قهرمانان اسطوره‌های
ریتون به شکل پیکرک نمادین با بازنمایی طبیعی و ساده	 مأخذ: موزه متروپولیتن نیویورک	 پاها جهت ایجاد ایستایی، کوتاه و باز، فرم دهی شده	بز کوهی سفالین	۵۰۰ سال ق.م مسیح دوره آهن	بز در اساطیر ایران با باران، برکت و نعمت مرتبط است. قائل بودن نیروی جادویی در شاخ‌های بزرگ و پر خم.	وجود حفره در وسط سینه بز، خروج مایعات را امکان پذیر می‌سازد.
ریتون به شکل پیکرک نمادین چکیده‌نگاری شده	 مأخذ: مجموعه خصوصی جرج ارتینز	 نیازمند پایه جهت قرارگیری، سطح مقطع ناپایدار، ارجحیت فرم بر ایستایی و عملکرد	اردک شیشه‌ای، تزئین شده با خطوط رنگی و شیشه ذوب شده	قرن پنجم تا دوم ق.م مسیح	بط، مرغابی و اردک به طور کلی نماد شستشو در آب و نشانه پاکی عارفان است.	با توجه به اینکه نمونه دیگری از این گونه ریتون در دست نمی‌باشد، می‌توان احتمال داد که تشریفات باشد.

جدول ۴- عوامل ایجاد تفاوت در گونه‌های فرمی ریتون‌ها (نگارندگان).

روی بدنه اصلی و ساغر مشخص می‌سازد، هستند. بنابراین پاسخ به پرسش دوم پژوهش در یافتن علل تفاوت فرمی ریتون‌ها در ویژگی‌هایی است که در فرآیند طراحی ظروف آیینی به نحوی مد نظر هنرمند-صنعتگر قرار داشته، اما ویژگی‌های اعتقادی و باورهای آیینی در طول زمان و دوره‌ها بتدریج تغییر کرده و نمادها کارایی خود را از متبرک نمودن و ارتباط با خدایان، به تزئین تغییر دادند.

با بررسی نمونه ریتون در بازه‌های تاریخی و خاستگاه‌های جغرافیایی متفاوت مشخص می‌گردد که فرم ریتون‌ها علاوه بر موارد فوق تحت تأثیر عوامل دیگری همچون ویژگی‌های فرمی که زیبایی‌شناسی آن را مشخص می‌نماید، ویژگی‌های عملکردی که سطح مقطع و ایستایی آن را نشان می‌دهد و ویژگی‌های نمادین که نحوه جاگیری سمبل‌های حیوانی، انسانی و اسفنگس‌ها را بر

تحلیل خطی فرم	پردازش فرم					پردازش عملکرد				
	تأکید بر طبیعت	چکیده نگاری طبیعت	موجودات الفسانه ای	سادگی فرمی	ترکیبات چند فرمی	انتقال نیروی نمادین	وجه اسطوره ای	دفع نمودن در گور	استفاده در مراسم	توجه به شکوه و جلال
 گیلاس جبرفت			*	*			*	*	*	
 ایریق بز سفالی		*		*			*	*	*	
 سفال دهانه منقاری		*		*			*	*	*	
 سفال سینگ		*		*	*		*	*	*	
 جام نقره	*			*				*	*	
 جام زرین مارلیک	*			*			*	*	*	
 جام سیمین اشکانی	*			*				*	*	
 ریتون شیر طلایی	*			*	*		*	*	*	
 ریتون نقره سیاهگوش	*			*	*		*	*	*	
 ریتون طلایی سر اسب	*			*	*		*	*	*	
 ریتون سفالی بزکوهی	*			*	*		*	*	*	
 ریتون شیشه ای اردک	*			*	*		*	*	*	

جدول ۵- سهم وجوه فرم و عملکرد در ظروف آیینی و ریتون‌ها (نگارندگان)

پی‌نوشت‌ها

۱. اسکندری، رسول و آشوری، محمدتقی (۱۳۹۵)، «جامعه و فرهنگ و تأثیر آن بر فرم سفال پیش از تاریخ سیلک»، نامه هنزهای تجسمی و کاربردی، شماره ۱۸، صص ۲۳-۴۲.

الیاده، میرچا (۱۳۷۲)، رساله در تاریخ ادیان، جلال ستاری، تهران: سروش.

آموزگار، ژاله (۱۳۸۴)، تاریخ اساطیری ایران، چاپ هفتم، تهران: سمت.

باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۸۰)، خاتون هفت تپه، جلد ۶، تهران: روزبهان.

بلخاری، حسن (۱۳۹۳)، در باب نظریه محاکات: نظریه هنر در فلسفه یونانی و حکمت اسلامی، تهران: هرمس.

بهار، مهرداد (۱۳۸۷)، پژوهشی در اساطیر ایران، تهران: آگاه.

بهشتی، سید محمد (۱۳۸۳)، «زیبایی و کاربرد در هنر سنتی»، فصلنامه فرهنگستان هنر، صص ۱۴۰-۱۴۵.

پرادا، ایدت (۱۳۸۳)، هنر ایران باستان، ترجمه یوسف مجیدزاده، چاپ دوم، تهران: سمت.

پوردادود، ابراهیم (۱۳۹۴)، گات‌ها: کهن‌ترین بخش اوستا، چاپ چهارم، تهران: اساطیر.

جاین، گرتود (۱۳۷۹)، سمبل‌ها، کتاب اول: جانوران، ترجمه محمدرضا بقاپور، تهران: کامیاب.

حاتم، غلامعلی (۱۳۷۴)، «نقش و نماد در سفالینه‌های کهن ایران»، فصلنامه هنر، شماره ۲۸، صص ۳۵۹-۳۷۴.

دادور، ابوالقاسم و مصباح‌اردکانی، نصرت‌الملوک (۱۳۸۹)، «بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی»، نشریه هنزهای زیبا-هنزهای تجسمی، شماره ۴۱، صص ۵-۱۲.

دورانت، ویل (۱۳۷۸)، تاریخ تمدن، ترجمه هاشم رضی، جلد دوم، تهران: علمی و فرهنگی.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، تهران: سمت.

رهبرگنجه، تورج (۱۳۸۶)، «ریتون چیست؟»، کیهان فرهنگی، تابستان، شماره ۲۵۴، صص ۵۶-۵۹.

سرفراز، علی‌اکبر و فیروزمندی، بهمن (۱۳۷۳)، ماد و هخامنشی، اشکانی و ساسانی، جلد ۱، تهران: مارلیک.

سروشیان، جمشید و ستوده، منوچهر (۱۳۵۶)، «فرهنگ بهدینان»، فرهنگ ایران زمین، شماره ۳، صص ۷۸-۵۵.

شریفی، لیلا و زرغام، ادهم (۱۳۹۲)، «سیر تحول تصویر اسب از ماد تا دوره هخامنشی»، فصلنامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۲۸، صص ۴۱-۵۷.

قدیانی، عباس (۱۳۸۴)، تاریخ ادیان و مذاهب در ایران، تهران: فرهنگ مکتوب.

طلایی، حسن (۱۳۷۴)، «پیشینه ظروف سفالین لوله‌دار و مهاجرت آریایی‌ها»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، سال نهم، شماره ۱۷، صص ۱۱۵-۱۰۶.

کامبخش‌فرد، سیف‌اله (۱۳۸۹)، سفال و سفالگری در ایران، چاپ چهارم، تهران: ققنوس.

کوپر، جین (۱۳۷۹)، فرهنگ نمادهای سنتی، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.

گدار، آندره (۱۳۸۷)، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

گشتاسب، فرزانه (۱۳۹۱)، «تأملی در آداب و رسوم زرتشتیان ایران»، دو فصلنامه پژوهشنامه ادیان، سال ششم، شماره ۱۲، صص ۱۵۷-۱۷۶.

گیرشمن، رومن (۱۳۹۰)، هنر ایران در دوره پارسی و ساسانی، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران: علمی و فرهنگی.

ملوئن، م.ا.ل (۱۳۷۲)، بین‌النهرین و ایران قدیم، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران: قطره.

مبینی، مهتاب و آزاده شافعی (۱۳۹۴)، «نقش گیاهان اساطیری و مقدس در هنر ساسانی»، نشریه جلوه هنر، شماره ۱۴، صص ۴۵-۶۴.

محمدپناه، بهنام (۱۳۸۸)، کهن دیار، جلد ۱، تهران: سبزان.

مجیدزاده، یوسف (۱۳۸۲)، جیرفت کهن‌ترین تمدن شرق، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

نگهبان، عزت‌اله (۱۳۵۶)، مارلیک، تهران: موسسه باستانشناسی دانشگاه تهران.

۱. در این پژوهش هر جا که به واژه «فرم» form پرداخته شده است، کیفیت قابل لمس و با محتوای حجم مدنظر بوده است. برای پرهیز از به کار بردن لغت فرم به صورت لاتین، در بخش‌هایی به فرم (شکل) اشاره شده و از آن جایی که برگردان کلمه فرم به فارسی در این مقاله با عنوان «صورت» ممکن بود ابهاماتی به وجود آورد، از کلمه صورت استفاده نگردید. «به طور اجمالی فرم، بیان بصری شکل، رنگ، اندازه، بافت، مکان، جهت و تعادل در یک شیء است» (چینگ، ۵۰، ۱۳۸۰) اما «شکل» (shape) عبارت است از کلیت قابل رویت محاط در حدود. «شکل به خط دور یک سطح یا یک محیط مرئی یک حجم اطلاق می‌شود و وسیله اصلی تشخیص و شناخت فرم یک شیء است» (گروتز، ۱۳۷۵، ۲۷۵).

۲. تداوم به پرستش آب را می‌توان از روی کتیبه‌های عیلامی و گوتی، پیش از هزاره دوم و سوم پیش از میلاد به صورت الهه آب دنبال کرد و به دوره ساسانی رسید و می‌توان نشان داد که آب برای ایرانیان چقدر تقدس دارد. در دوره اسلامی آب تقدسش را از دست نداده و در باورهای فولکلور دیده می‌شود که مثلاً مسافری که می‌خواهد سفر کند، پشت سرش آب می‌ریزند (بهار، ۱۳۸۰، ۵۶۹).

۳. در مراسم «زور» که نثار کردن چیزی شبیه مایع، مثل آب یا آب آمیخته با شیر است و در هنگام مراسم مذهبی به کار برده می‌شود، می‌توان نمونه‌هایی از این دست را در ایران باستان و در منطقه ترستان کهن یافت. در شیراز نیز به نقل از آریستو بول: «چوپانان وقتی اطراف قبر کوروش می‌رسند، گله خود را سه مرتبه به دور آرامگاه می‌گردانند و شیر گوسفندان را به دیوار آرامگاه می‌پاشند» (باستانی‌پاریزی، ۲۰۸، ۱۳۸۸).

۴. آیه ۲۶۰ سوره بقره، آیه ۳۱ (اشاره به کلاغ و الهام خداوند به وی برای آموزش دادن خاک سپاری مرده به انسان) و ۱۱۰ سوره مائده، آیه ۱۶ و ۲۸ سوره نمل، آیه ۴۱ سوره نور.

۵. در اوستا، هات دهم، بند سوم، هوم را گیاهی مقدس و مذهبی و در ارتباط با قدرت کوه ذکر کرده است (پوردادود، ۱۳۹۴).

۶. شش امشاسپند ایزدان - جاوندانان مقدس - مورد ستایش در ایران باستان بودند. ن. ک به: آموزگار، ۱۳۸۴، ۱۵.

۷. ریتون یا تکوک (ساغر) برای مطالعه بیشتر ن. ک به: رهبرگنجه (۱۳۸۶)، تکوک یا مرغان صراحی یا ریتون (به انگلیسی Rhyton، به یونانی ρύτόν) با تلفظ روتون طرف‌هایی بودند که در دوران کهن به شکل جانوران ساخته می‌شدند. تکوک معمولاً آوندی بود زرین یا آهنین به صورت گاو یا ماهی یا مرغ و با آن بیشتر شراب می‌خوردند. (دهخدا).

۸. این سوراخ‌ها بسته به نوع ریتون و جنس مصالح ساخت آن، کم و زیاد، کوچک و بزرگ و یا پراکنده و متراکم طراحی می‌شدند.

۹. ظرف‌هایی که در قدیم برای سفره‌های آیینی استفاده می‌شد، حتماً از جنس مس یا آلیاژ روی بود. بهدینان می‌گویند: «طرف روزین و مسین پاک است و ناپاکی را به خود نمی‌گیرد». آب و شراب را حتماً در ظروف روزین می‌ریختند و میوه و خوراکی‌های دیگر را در سینی و ظروف مسین قرار می‌دادند (جهت مطالعه بیشتر ن. ک. به: سروشیان، ستوده، ۱۳۵۶، ۱۷۱).

۱۰. اشاره به افسانه زنان باکانت در یونان (Bacant Women): در تمام تمدن‌ها قربانی، رمز تقرب به ذات باری تعالی است.

۱۱. نسبت طول دورترین قسمت ظرف به عرض دورترین قسمت آن که در یک مستطیل عمودی یا افقی قرار گیرد و به عدد ۱٫۶۸ نزدیک باشد (Richards, 2016).

فهرست منابع

۱. فارسی

ایتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۷۹)، اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه هرمز عبدالحی، رویین پاکباز و احسان یارشاطر، تهران: آگه.

۲. لاتین

- Crilly, N., Moultrie J. and Clarkson , P. J. (2004). **Seeing Things, Consumer response to the Visual Domain in Product Design** . Design Studies. 25. No. 6. pp 547-577
- Curtis, John (1990). **Ancient Persian** (British Museum paperbacks). Harvard University Press
- Elam, Kimberly (2001). **Geometry of Design: Studies in Proportion and Composition**. New York: Princeton Architectural Press
- Hector, Mechael (2016). **Achaemenid Empire: The First - Persian Empire: Discover The Truth About The - Achaemenid Empire: Babylonia**. Yehudi & Cyrus The Great. Press. London
- Kantor, H. (1957). **Goldwork and Ornaments from Iran**. Cincinnati art museum Bulletin v/2
- Kuhr, Amelie (2007). **The Persian Empire: A Course of Sources from the Achaemenid period**. Routledge
- Norman, Don (2013). **The Design of Everyday Things: Revised and Expanded**. Edition. Basic Books
- Richards, Steve (2016). **The Golden Ratio Coloring Book: And Other Mathematical Patterns Inspired by Nature and Art**. Lark Crafts; Clr Csm edition

A Comparative Study on the Form and Function of Ritual and Symbolic Containers of Iran with an Emphasis on Rhytons

---

Forogh Amoian

Ph.D. Candidate in Art Research, School Of Visual Art, College Of Fine Arts, University Of Tehran, Tehran, Iran

Hassan Bolkhari

Professor, School Of Visual Art, College Of Fine Arts, University Of Tehran, Tehran, Iran

(Received 30 June 2019, Accepted 29 September 2019)

Abstract

Different historical and prehistoric periods have always involved the evolution of man-made artifacts. In this regard, the creation of artifacts by men has been linked to various requirements reflecting the effects of history, beliefs as well as material and immaterial acts toward the subject of creation. Each object, based on the form and function associated with it, goes through a process in the formation of its form and content. In the present research, the ritual and symbolic containers and ewers in the collection of found artifacts, created in the historical period and used in religious ceremonies are studied. In this study, the typology of forms, functions and religious content of the ewers belonging to the Iranian plateau are compared to similar samples, and the visual and semantic indices of rhytons are validated against the common characteristics of ritual containers. Rhytons are a kind of ritual-ceremonial containers that were first known and made in the Asian Minor regions during the Neolithic Age. The formation of the containers and the lack of the knowledge about the materials required has caused the use of mud for their creation during the late 5th millennium BC. With the advent of the potter's wheel, a richer and more distinct form of clay rhytons has emerged. Its metal and stone samples show the strength and value of the formation of rhytons for specific uses in the court and at the sultans. The present research tries to study the sample ritual, which have different yet similar forms and functions, find the commonalities in the formal and functional processing, and examine the effective components causing the similarities or differences in the form and function of the ritual containers by analyzing the typology of the rhyton samples in several historical periods. However, it was by no means confined to that region. Similar in form to, and perhaps originating from, the drinking horn, it has been widespread over Eurasia since prehistoric times. The research method in this study is descriptive-analytical and the sample includes library documents and field research. The results of the research show that the ritual and mythical origins as well as nature are in some way effective in the form processing and using conditions of the containers and ewers and the beliefs are effective in the function processing and use of the ritual objects and rhytons. The present article tries to study the rhyton samples remained from various historical periods. The evidence of these samples is from the Neolithic, Medes, Achaemenid, and Sassanid periods. It also tries to find the form differences in accordance with the functions and criteria specified in the design of the ritual containers and analyze the typology of the rhytons in terms of artistic-industrialist ideas of the time through comparative study. The research questions in line with these purposes include: 1. What are the features of the form and function of the rhytons? 2. Which components are the base for the formation of the form and function of the rhytons? The research method in this research is descriptive-analytic and the samples are extracted from library documents and field research.

Keywords

Rhytons, form, function, Ritual and Symbolic Containers